

BEATA UTKOWSKA
Uniwersytet Jana Kochanowskiego

<https://orcid.org/0000-0002-6419-9237>

Helena Radziszewska i jej rodzina

Suplement do *Dzienników* Stefana Żeromskiego*

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi próbę rekonstrukcji biografii Heleny z Zeitheimów Radziszewskiej (1855–1934) oraz dziejów jej rodziny. Helena była jedną z ważniejszych kobiet w życiu Stefana Żeromskiego, który darzył ją silnym uczuciem i poświęcił jej wiele stron w młodzieńczych dziennikach. Do niedawna biografowie pisarza wiedzieli o Helenie tylko tyle, że była ona siostrą macochy Żeromskiego, kobietą niemal dziesięć lat od niego starszą, matką dwóch (potem trzech) córek, żoną naczelnika stacji Leona Radziszewskiego – i kochanką młodego Żeromskiego.

---

* Artykuł powstał w wyniku realizacji grantu NPRH na lata 2020–2026: „Przygotowanie do druku i wydanie trzech tomów *Dzienników* Stefana Żeromskiego w ramach krytycznej edycji jego *Pism zebranych*”; nr projektu 0050/NPRH8/H11/87/2019.

© by the Author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Received: 16.03.2025. Verified: 03.06.2025. Revised: 13.06.2025. Accepted: 31.07.2025.

Funding information: NPRH grant for 2020–2026: “Preparation for printing and publication of three volumes of Stefan Żeromski’s Diaries as part of a critical edition of his Collected Writings”; project no. 0050/NPRH8/H11/87/2019. **Conflicts of interests:** None. **Ethical considerations:** The Author assures of no violations of publication ethics and takes full responsibility for the content of the publication.

Pierwszy niepełny biogram Heleny, zawierający niektóre informacje na temat jej rodziców, dwóch córek oraz męża, i urwany na wydarzeniach I wojny światowej, został opublikowany w *Słowniku biograficznym* do pierwszego tomu wydania krytycznego *Dzienników* pisarza (2021); skrótowy biogram jej męża – w *Słowniku biograficznym* do tomu drugiego (2023). Autorce artykułu udało się dotrzeć do nowych materiałów, które pozwoliły na dużo pełniejszą rekonstrukcję losów Radziszewskiej i jej rodziny.

Słowa kluczowe

Helena Radziszewska, Stefan Żeromski, dzienniki

SUMMARY

Helena Radziszewska and Her Family: A Supplement to Stefan Żeromski's Diaries

This article attempts to reconstruct the biography of Helena Radziszewska, née Zeithem (1855–1934), as well as the history of her family. Helena was one of the most important women in Stefan Żeromski's life, as he had strong feelings for her and devoted many pages to her in his youthful diaries. Until recently, the writer's biographers had had limited information about Helena. They knew she was a sister of Żeromski's stepmother, was almost ten years older than him, was a mother of two (later three) daughters, the wife of a stationmaster, Leon Radziszewski, and a lover of young Żeromski. The first incomplete biography of Helena ended with the events of World War I and was published in the *Biographical Dictionary* for the first volume of the critical edition of the writer's *Diaries* (2021); a brief biography of her husband was published in the *Biographical Dictionary* for the second volume (2023). The author of the article managed to obtain new materials that allowed for a much more complete reconstruction of the fate of Radziszewska and her family.

Keywords

Helena Radziszewska, Stefan Żeromski, diaries

W życiu Żeromskiego było kilka kobiet, które odegrały istotną rolę w jego biografii i twórczości. Sam być może sporządziłby dłuższą listę, ale z pewnością znalazłyby się na niej: jego pierwsza wielka miłość – Helena z Zeithemów Radziszewska, żona – Oktawia z Radziwiłłowiczów, 1 v. Rodkiewiczowa, 2 v. Żeromska, oraz ostatnia partnerka – Anna Zawadzka¹.

Spośród tych trzech kobiet najwięcej wiadomo o Oktawii Żeromskiej (1862–1928). Od młodości związana była ze środowiskiem literackim

¹ Tak o roli Heleny, swojej i Anny w życiu Żeromskiego mówiła Oktawia Wacławowi Borowemu w 1927 roku: „»trzy towarzyszkę życia i basta«. »To może Pana dziwi, że ja tak mówię, ale ja tak myślę...«”. Cyt. za: W. Borowy, *Pani Oktawia Żeromska*, [w:] tenże, *O Żeromskim. Rozprawy i szkice*, Warszawa 1960, s. 250.

– najpierw poprzez dom rodzinny, później dzięki własnej aktywności społeczno-oświatowej w Nałęczowie. Utrzymywała bliskie relacje z Bolesławem Prusem, a następnie (za sprawą małżeństwa swojej córki) weszła w koligacje rodzinne ze Stanisławem Witkiewiczem. Przez 26 lat wiernie towarzyszyła Żeromskiemu, często w jego imieniu prowadząc negocjacje z czołowymi wydawcami przełomu XIX i XX wieku. Pozostawiła po sobie liczne „ślady”: metryki, listy (zarówno własne, jak i adresowane do niej), dokumenty dotyczące działalności oświatowej oraz ochronki w Nałęczowie, a także wspomnienia o Żeromskim (nie zawsze wiarygodne²) i relacje osób, które ją znały. Dzięki temu doczekała się licznych opracowań biograficznych³.

O Annie Zawadzkiej (1888–1983) wiemy znacznie mniej, głównie dlatego – jak dowodził znawca życia i twórczości pisarza, Zdzisław Jerzy Adamczyk – że sama Anna, przy pomocy córki, zadbała o „wyczyszczenie” swojej biografii, a następnie o podstawienie w miejsce niewygodnych faktów pięknej legendy⁴. Nie zachowały się niemal żadne dokumenty dotyczące Anny, a te, do których badaczowi udało się dotrzeć, były zmanipulowane; nie przetrwała także wzajemna korespondencja jej i Żeromskiego. W literaturze przedmiotu funkcjonują więc dwie alternatywne opowieści o Annie. Jedną, ukazującą Annę w niezwykle pozytywnym świetle, zawdzięczamy wspomnieniom jej córki, Moniki Żeromskiej, oraz relacjom przyjaciółek Anny i Moniki, czyli Hanny Mortkowicz-Olczakowej i Aliny Kowalczykowej⁵. Drugą, demaskatorską wobec pierwszej i opartą na dokumentach (czy raczej na ich skrawkach), sporządził biograf i edytor Żeromskiego – Adamczyk⁶.

² We wspomnieniach, snutych przez wiekową już i cierpiącą na zaburzenia psychiczne Oktawię, pojawia się wiele nieprawdziwych informacji, dotyczących m.in. początków jej znajomości z Żeromskim, roli Prusa w debiucie pisarskim autora *Siłaczki*, rodzonych przez nią dzieci, również związku Żeromskiego z Heleną (zob. przyp. 38). Zob. tamże, s. 236–261; zob. też opartą na relacjach Oktawii i powielającą jej konfabulacje książkę biograficzną kuzyna Żeromskiego, Stanisława Piółun-Noyszewskiego, *Stefan Żeromski. Dom, dzieciństwo i młodość*, Warszawa 1928.

³ Zob. m.in. K. Jabłońska, *Oktawia. Opowieść o Oktawii Żeromskiej*, wyd. 2, Lublin 1967; O. Żeromska, *Listy do Stefana Żeromskiego*, oprac., wstępem i przypisami opatrzył Z.J. Adamczyk, Łódź 1972; S.S. Kwiatkowski, *Inna Oktawia*, „Teksty Drugie” 1993, z. 4/5/6, s. 309–318; S. Żeromski, *Pisma zebrane*, red. Z. Goliński, t. 34–39, *Listy 1884–1892*, *Listy 1893–1896*, *Listy 1897–1904*, *Listy 1905–1912*, *Listy 1913–1918*, *Listy 1919–1925*, oprac. Z.J. Adamczyk, Warszawa 2001–2010; M. Mironowicz-Panek, *Oktawia Żeromska. Portret rodzinny*, Lublin 2018; M. Gabrys-Sławińska, *Historia i prywatność ze Stefanem i z Oktawią Żeromskimi w tle (w świetle egodokumentów Henryki Witkiewicz)*, „Sztuka Edycji” 2022, nr 1, s. 21–31.

⁴ Zob. Z.J. Adamczyk, „Tajemnice rodzinne”. Zagadki późnej biografii Stefana Żeromskiego, „Twórczość” 2011, nr 9, s. 83–108; tenże, *Manipulacje i tajemnice. Zagadki późnej biografii Stefana Żeromskiego*, Warszawa 2017.

⁵ Zob. M. Żeromska, *Wspomnienia*, Warszawa 1993; taż, *Wspomnień ciąg dalszy*, Warszawa 1994; taż, *Wspomnienia i podróże*, Warszawa 1995; taż, *Przypomnienia, pamiątki, powroty*, Warszawa 1998; taż, *Piąty tom wspomnień*, Warszawa 2000; H. Mortkowicz-Olczakowa, *O Stefanie Żeromskim. Ze wspomnień i dokumentów*, Warszawa 1964; A. Kowalczykowa, *Żeromski w Niepodległej. Szkice*, Warszawa 2013.

⁶ Zob. Z.J. Adamczyk, „Tajemnice rodzinne”...; tenże, *Manipulacje i tajemnice*... Zob. też biogram Anny w tomie *37 Pism zebranych, Listy 1905–1912*, s. 305–306.

Najmniej informacji posiadamy jednak o Helenie Radziszewskiej (1855–1934). Właściwie wszystko, co o niej wiemy, pochodzi z młodzieńczych dzienników Żeromskiego. Wiedzę tę rekonstruujemy zatem na podstawie źródła nie tylko niezwykle subiektywnego i emocjonalnego, nierzadko niesprawiedliwego wobec Heleny, ale też bardzo fragmentarycznego i faktograficznie uboższego – Żeromski przekazuje tylko te informacje o Helenie i jej rodzinie, które wiążą się z jego osobistym (i aktualnym) uwikłaniem w życie Radziszewskich. W opracowaniach dotyczących Żeromskiego Helena właściwie pozbawiona jest podmiotowości. Ukazywana bywa głównie jako bohaterka wątku miłosno-erotycznego obecnego w dziennikach, interesująca z punktu widzenia tego, co i jak o swoich uczuciach do niej pisze Żeromski, a nie co ona sama ma na ten temat do powiedzenia⁷. Pomija się przy tym fakt, że częściowa rekonstrukcja jej głosu byłaby możliwa – Żeromski wielokrotnie przepisywał bowiem jej listy do dzienników, ona sama również kilka razy wpisała się do diariusza. Biografowie pisarza, siłą rzeczy, mocno zredukowali tożsamość Heleny. Jej podstawowym identyfikatorem pozostaje fakt, że była siostrą macochy Żeromskiego (Antoniny z Zeithaimów Żeromskiej), kobietą niemal dziesięć lat od niego starszą, żoną naczelnika stacji Leona Radziszewskiego oraz matką dwóch (później trzech) córek. Te cztery elementy – niezręczne powinowactwo, znaczna różnica wieku, status mężatki oraz macierzyństwo – do niedawna wypełniały właściwie cały biogram Heleny. Tak została sportretowana m.in. przez Jerzego Kądziałę w książce *Młodość Stefana Żeromskiego*, opartej na dziennikach pisarza⁸.

Pierwszego pełniejszego życiorysu Helena Radziszewska doczekała się w *Słowniku biograficznym* dołączonym do tomu 27 *Pism zebranych* Żeromskiego, czyli do pierwszego tomu wydania krytycznego *Dzienników*⁹. Adamczyk, autor biogramów zamieszczonych w tym tomie, sięgnął do metryki urodzenia Heleny, przedstawił podstawowe informacje o jej rodzicach, przywołał akt małżeństwa Heleny i Leona, odnalazł również metryki urodzenia i ślubu dwóch córek Radziszewskich oraz akt zgonu Leona. Głównie na podstawie tych dokumentów odtworzył dzieje rodziny, ściśle związane z karierą zawodową Leona, przenoszonego na różne stacje Kolei Warszawsko-Terespolskiej. Biogram Heleny w tomie 27 *Pism* urywa się na I wojnie światowej i latach tużpowojennych. Adamczyk powołał się jeszcze na wydany w Moskwie *Kalendarz Polski. Rocznik wychodźstwa polskiego w Rosji na rok 1916*, zawierający „Księgę adresową Polaków w Rosji”, w której odnotowano, że do Moskwy trafiły Helena Radziszewska oraz Antonina Żeromska. Zacytował także

⁷ Zob. m.in. R. Zimand, *Helena i Stefan, czyli eroticon świętokrzyski*, [w:] tenże, *Diarysta Stefan Ż.*, Wrocław 1990, s. 72–104; J. Paszek, „Beatrycze” – „Telimena”. Eros i styl w „Dziennikach” Żeromskiego, „Rocznik Świętokrzyski” 1985, t. 13, s. 53–67; P. Rodak, *Młodość w dzienniku: między sztambuchem, listem i powieścią*, [w:] tenże, *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku* (Żeromski, Nałkowska, Dąbrowska, Gombrowicz, Herling-Grudziński), Warszawa 2011, s. 166–189; B. Garlej, *Stefana Żeromskiego tropy (o) namiętności*, „Napis” 2022, nr 28, s. 84–101.

⁸ Zob. J. Kądziała, *Młodość Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1979.

⁹ *Radziszewska Helena z Zeithaimów* [hasło], [w:] S. Żeromski, *Pisma zebrane*, red. Z. Gołiński, kontynuacja red. Z.J. Adamczyk, t. 27, *Dzienniki*, t. 1, 1882–1883, oprac. Z.J. Adamczyk, B. Utkowska, Kielce-Warszawa 2021, s. 486–488. Dalej cytaty z tego tomu lokalizuję bezpośrednio w tekście, używając skrótu PZ 27 i numeru strony.

fragment ostatniego listu macochy do Żeromskiego, prawdopodobnie z roku 1919, w którym Antonina wspomniała, że opiekuje się nią Helena. Badacz zamknął ten biogram zdaniem: „Jest to ostatnia wiarygodna informacja o życiu Heleny; nie wiadomo, gdzie i kiedy zmarła, nie posiadamy także żadnych dokładniejszych wiadomości o losach jej córek” (PZ 27, s. 488).

Pewnym uzupełnieniem życiorysu Heleny jest biogram jej męża, Leona Radziszewskiego, opublikowany w kolejnym, 28 tomie *Pism zebranych Żeromskiego* (drugim tomie *Dzienników*)¹⁰. Sylwetka Radziszewskiego została zrekonstruowana na podstawie metryk jego urodzenia i zgonu, ale nota w dużej mierze powieliła informacje zawarte w biogramie Heleny. Adamczyk, opierając się na tych samych dokumentach urzędów stanu cywilnego, jakimi dysponował przy opracowywaniu życiorysu Heleny, odtworzył przede wszystkim przebieg kariery zawodowej Leona.

Oba opublikowane biogramy – Heleny i Leona Radziszewskich – odzwierciedlają ówczesny stan wiedzy. Dziś nasza wiedza na ten temat, choć nadal fragmentaryczna, jest znacznie szersza, udało się bowiem dotrzeć do wielu nowych źródeł i dokumentów. Pozyskane materiały pozwalają w pełnijszy sposób opowiedzieć historię rodziny Heleny: jej dziadków, rodziców, rodzeństwa, męża, córek. Pozwalają także domknąć jej biografię¹¹.

***

Helena Radziszewska z Zeitheimów urodziła się 19 II 1855 roku w Siedlcach. Zgodnie z metryką chrztu, sporządzoną 2 IV 1855 roku w parafii św. Stanisława w Siedlcach, nadano jej imiona Helena Matylda Zofia¹².

Jej rodzicami byli Józef (1812–1876), syn Antoniego i Wiktorii z Fiałkowskich, oraz Antonina z Urbańskich (1817–1873), córka Sebastiana i Jadwigi z Płoszowskich. Rodzina Heleny – zarówno po mieczu, jak i po kądzieli – od lat była związana z Kielcami i Kielecczyną. W Kielcach przynajmniej od roku 1811 mieszkał jej dziadek: pochodzący z Galicji Antoni Zeitheim, „kasjer w dobrach narodowych klucza kieleckiego”, potem dzierżawca „wójtostwa Danków” pod Kielcami (tutaj 14 III 1812 roku urodził się ojciec Heleny), następnie geometra Głównej Dyrekcji Górniczej w Kielcach. W 1811 roku w Kielcach wziął ślub z Wiktorią Fiałkowską, a po jej śmierci w 1818 roku – w tym samym roku z Salomeą z Karwickich; tutaj też zmarł w 1842 roku¹³. Urbańscy natomiast pochodzili z Bodzentyna koło

¹⁰ *Radziszewski Leon* [hasło], [w:] S. Żeromski, *Pisma zebrane*, t. 28, *Dzienniki*, t. 2, 1883–1885, oprac. Z.J. Adamczyk, B. Utkowska, Kielce–Warszawa 2023, s. 538–539. Dalej skrót PZ 28 i numer strony.

¹¹ Uzupełnienie biogramu Heleny Radziszewskiej zostanie opublikowane w tomie 29 *Pism zebranych*, czyli w trzecim tomie *Dzienników* (w druku), tam też ukażą się biogramy jej córek.

¹² Archiwum Państwowe w Siedlcach (dalej: APS), parafia św. Stanisława, akt urodzenia nr 40/1855.

¹³ Wszystkie informacje na temat Antoniego Zeitheima pochodzą z metryk. Zob. Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK): Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, akty małżeństwa nr 12/1811 i 39/1818 oraz akt zgonu nr 46/1842; parafia rzymskokatolicka w Daleszycach, akt urodzenia nr 50/1812; parafia rzymskokatolicka w Chełmcach, akt urodzenia nr 51/1813; parafia rzymskokatolicka w Bodzentynie, akt zgonu nr 16/1818; Archiwum Państwowe w Radomiu, parafia rzymskokatolicka w Kozienicach, akt urodzenia nr 16/1817. Zob.

Kielc (w księgach metrykalnych dziadek Heleny, Sebastian, jest zapisany jako „obywatel budzęcki” lub w Bodzęcinie/Bodzentynie zamieszkały), tam 11 V 1817 roku urodziła się matka Heleny, Antonina. W Falkowie (dziś powiat konecki), gdzie proboszczem był brat Antoniny, ksiądz Józef Urbański, i u którego Antonina przez kilka lat mieszkała, rodzice Heleny brali ślub (17 XI 1841)¹⁴.

Po ślubie Antonina i Józef Zeitheimowie zamieszkali w Kielcach, być może w domu Antoniego Zeitheima przy ulicy Starowarszawskiej (obecnie Piotrkowskiej)¹⁵. W Kielcach urodziły się ich pierwsze dzieci: Antonina Pelagia (późniejsza Żeromska, macocha Stefana) ur. 22 IX 1843 roku, Józef Higin Jan ur. 10 XI 1845 roku, Feliksa ur. ok. 1847 roku, Emilia ur. ok. 1847 roku, Michalina ur. ok. 1848 roku i Wiktorian ur. 5 I 1849 roku¹⁶. Józef pracował wówczas w Urzędzie Kontroli Skarbowej w Kielcach, gdzie przechodził kolejne szczeble kariery (asystent, rachmistrz, adiunkt¹⁷). W 1851 roku został przeniesiony na stanowisko naczelnego kontrolera w Urzędzie Kontroli Skarbowej w Siedlcach¹⁸, dokąd przeprowadził się z rodziną. Tu, poza Heleną, przyszli na świat: Hipolit Ignacy ur. 13 VIII 1852 roku, Aleksandra Teresa ur. 10 VIII 1858 roku oraz Józef ur. 15 V 1865 roku¹⁹. Wydaje się, że Zeitheimowie

---

też: A.J. Wójcik, *Organizacja władz górniczych i hutniczych Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2005, nr 1/2, s. 227–308.

¹⁴ APK, parafia rzymskokatolicka w Bodzentynie, akty urodzenia nr 51/1817 oraz m.in. 110/1819, 41/1822 i 34/1824; parafia rzymskokatolicka w Falkowie, akt małżeństwa nr 16/1841 oraz alegat do tego aktu.

¹⁵ Zob. A. Adamczyk, *Ulica Starowarszawskie Przedmieście i jej sąsiedztwo*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2009, t. 1, s. 26, 32.

¹⁶ APK, parafia rzymskokatolicka w Falkowie, akt urodzenia nr 91/1843; Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, akty urodzenia nr 585/1845 i 747/1849. Nie udało się dotrzeć do metryk urodzenia Feliksy, Emilii ani Michaliny: informacja o Feliksie pochodzi z aktu jej małżeństwa z Edmundem Kłodnickim (APK, Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, akt nr 97/1879), w którym zapisano, że w dniu ślubu miała 32 lata i urodziła się w Kielcach; o Emilii z jej aktu zgonu (tamże, akt nr 538/1848), w którym podano, iż zmarła jako roczne dziecko 20 VII 1848 roku; o Michalinie z aktu jej małżeństwa z Romualdem Łatkiewiczem, informującym, że panna młoda miała 23 lata i urodziła się w Kielcach (APS, akt nr 15/1871).

¹⁷ Jako asystent zapisany jest m.in. w akcie małżeństwa z Antoniną Urbańską oraz w metryce chrztu ich córki Antoniny; jako rachmistrz i adiunkt m.in. w akcie urodzenia syna Wiktoriana, w „Gazecie Policyjnej” 1849, nr 315 (z 11 XI) oraz w „Roczniku Urzędowym Obejmującym Spis Naczelnich Władz Cesarstwa oraz Wszystkich Władz i Urzędników Królestwa Polskiego na rok 1850” (s. 723).

¹⁸ Informację o mianowaniu Zeitheima na p.o. naczelnego kontrolera Kontroli Skarbowej w Siedlcach opublikowała m.in. „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” 1851, nr 128 (z 11 VI). Jako naczelnik lub naczelny kontroler figuruje m.in. w akcie urodzenia Heleny, w „Roczniku Urzędowym Obejmującym Spis...” na lata 1851–1862, w „Roczniku Urzędowym Królestwa Polskiego” na lata 1863–1866; jako „były naczelnik” został zapisany w akcie zgonu. W metryce urodzenia syna, Józefa Higina Jana, pojawia się informacja, że Józef Zeitheim był „asesorem kontroli skarbowej przy sądzie guberni radomskiej”, do której wówczas należały Kielce, wydaje się jednak, że to pomyłka – nie było takiego stanowiska jak „asesor kontroli skarbowej”; w urzędowych adnotacjach z 1849 roku, drukowanych w prasie, Zeitheim widnieje jako „adiunkt przy asesorze prawnym w Rządzie Gubernialnym Radomskim”. Dosłużył się natomiast rangi asesora kolejalnego („Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych” 1859, nr 39, z 11 II).

¹⁹ APS, parafia św. Stanisława, akty urodzenia nr 35/1853, 148/1858 i 177/1865. Dwoje najmłodszych dzieci zmarło w niemowlęctwie; tamże, akty zgonu nr 111/1859 i 127/1866. Lista progenitury Antoniny i Józefa Zeitheimów być może nie jest pełna, nie wszystkie też dzieci dożyły wieku dorosłego.

mieszkali w Siedlcach przynajmniej do 1873 roku, do śmierci matki Heleny (zmarła 29 sierpnia)²⁰. Później ojciec z tymi dziećmi, które jeszcze nie założyły własnych rodzin, wrócił do Kielc i tu zmarł 21 V 1876 roku.

Jeśli przypuszczenia te są słuszne, Helena spędziła w Siedlcach około osiemnastu lat. Zapewne tam się uczyła, ale nie posiadamy żadnych informacji o jej edukacji. Po przyjeździe do Kielc „zamieszkiwała przy rodzinie” – jak podaje akt jej małżeństwa z Leonem Radziszewskim z 1877 roku²¹. W dokumentach dołączonych do tego aktu znajduje się podobny zapis: w dniu ślubu była panną „lat 22 [...], zamieszkałą od lat kilku w mieście i parafii Kielcach”²².

Najbliższą rodzinę Heleny, po śmierci ojca, tworzyło wówczas jeszcze niezamężne i nieżonate jej rodzeństwo: na pewno Antonina, Feliksa i Wiktorian. Młodzi Zeithaimowie utrzymywali bliskie kontakty z rodziną matki²³, przede wszystkim z księdzem Urbańskim, od 1873 roku pełniącym funkcję proboszcza w Radoszycach (dziś powiat konecki). To on w Radoszycach – nie, jak informują *Dzienniki* (PZ 27, s. 486; PZ 28, s. 539), w Kielcach – w dniu 22 V 1877 roku udzielił ślubu Helenie Zeithaim i dwudziestosześcioletniemu Leonowi Wojciechowi Radziszewskiemu. W alegatach do aktu małżeństwa znajduje się pismo wystawione 20 V 1877 roku przez parafię katedralną w Kielcach, upoważniające księdza Józefa Urbańskiego „do pobłogosławienia małżeństwa” Radziszewskiego i Zeithaimówny i zobowiązujące go do poświadczenia, iż rzeczywiście ślubu udzielił, ponieważ „Akt po zawarciu małżeństwa spisany zostanie w kieleckiej parafii”. Ksiądz Urbański wystawił zaświadczenie następującej treści:

Zaświadczam niniejszym, iż w dniu 10/22 maja 1877 roku, w obecności świadków Antoniego Rapczyńskiego, urzędnika Rządu Gubernialnego, i Konstantego Karwickiego, adwokata przysięgłego przy Sądzie Okręgowym Kieleckim, obydwóch w Kielcach zamieszkałych, pobłogosławiłem w kościele parafialnym Radoszyce małżeństwo pomiędzy Leonem Wojciechem 2-ga imion Radziszewskim, kawalerem, i Heleną Matyldą Zofią, 3-ga imion Zeithaim, panną; zawarte.

Radoszyce, dnia 10/22 maja 1877 roku²⁴

Dwa dni później, 24 V 1877 roku, w parafii katedralnej w Kielcach, w obecności tych samych świadków, spisany został akt potwierdzający zawarcie małżeństwa między Heleną i Leonem w Radoszycach 22 V 1877 roku.

Leon Radziszewski był wówczas zawiadowcą stacji Miłosna na Kolei Warszawsko-Terespolskiej. Udało się dotrzeć do niektórych nowych informacji na temat jego rodziny – po mieczu i kądzieli związanej z Podlasiem.

²⁰ APS, akt zgonu nr 242/1873. Przemawia za tym akt ślubu siostry Heleny, Michaliny Zeithaim, z Łatkiewiczem z 1871 roku, w którym napisano, że panna młoda „mieszka w mieście Siedlce przy rodzicach” (tamże, akt małżeństwa nr 15/1871).

²¹ APK, Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, akt małżeństwa nr 53/1877.

²² Tamże, alegat do aktu małżeństwa nr 53/1877.

²³ Od strony ojca w Kielcach mieszkał jego brat przyrodni, Jan Zeithaim, syn Antoniego i Salomei z Karwickich.

²⁴ APK, Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, alegat do aktu małżeństwa nr 53/1877.

Leon Wojciech urodził się 18 III 1851 roku we wsi Czosnówka w powiecie bialskim²⁵. Jego ojciec, Józef (ok. 1812 – 1860), syn Leona i Ewy z Roguckich (?), pochodził z Galicji austriackiej; w latach trzydziestych mieszkał w Białej (dziś Podlaskiej), gdzie pracował jako „kancelista przy nadzorcy więzienia bialskiego”²⁶. W 1838 roku wziął ślub z Teresą z Robersonów, a po jej śmierci w 1841 roku – ożenił się ponownie, ok. 1844 roku, z Teklą Kuźelewską; mniej więcej w tym samym czasie został dzierżawcą folwarku Czosnówka²⁷.

Matka Leona, Tekla z Kuźelewskich (ok. 1825 – 1904), była córką Wojciecha, w latach 20. pełniącego obowiązki pisarza w kancelarii w Międzyrzecu (dziś Podlaskim), który 26 XI 1822 roku poślubił w Horbowie (powiat bialski) Teresę z Krzyżanowskich, a następnie wraz z rodziną osiadł w „dobrach Choroszczyńska” w powiecie bialskim, których był „dziedzicem”²⁸. Józef Radziszewski i Tekla Kuźelewska zapewne pobrali się w parafii Piszczac, do której należała Choroszczyńska (do aktu małżeństwa nie udało się dotrzeć), po czym osiedli w pobliskiej Czosnówce. Tam przyszły na świat ich dzieci, poza Leonem: Józefa Tekla ur. 26 XI 1845 roku, Stanisław Leopold Edmund ur. 14 XI 1846 roku, Natalia Anna ur. 17 XII 1847 roku, Maria ur. 16 I 1853 roku i Kazimiera ur. 13 XI 1855 roku. Niespełna pięć lat po narodzinach ostatniej córki Józef Radziszewski zmarł w Białej 6 VII 1860 roku²⁹.

Nie wiadomo, gdzie po jego śmierci mieszkała Tekla Radziszewska z gromadką dzieci, z których najstarsze miało piętnaście lat, a najmłodsze siedem³⁰. Przymuszczalnie w Białej – tam w 1871 roku zmarła jej osiemnastoletnia córka Maria³¹. Zapewne Leon ukończył szkołę powiatową w Białej (Radziszewscy byli zaprzyjaźnieni z nauczycielami tejże szkoły, którzy regularnie pojawiają się jako świadkowie w dokumentach stanu cywilnego rodziny). Później mógł uczyć się w bialskim gimnazjum, a fachowe kwalifikacje zdobywać jako praktykant na kolei³². Wydaje się, że zawodowo od początku był związany z Koleją Warszawsko-Terespolską, biegnącą przez Siedlce, Łuków i Białą. Na przełomie lat 60. i 70. XIX wieku w administracji Kolei zatrudniani byli Polacy, głównie przedstawiciele lokalnej zubożałej szlachty i mieszczan. W czasopiśmie „Wiek” z 3 IV 1874 roku (nr 73) w rubryce *Przyjechali do Warszawy w dniu wczorajszym* odnotowano nazwisko Leona Radziszewskiego z dopiskiem „urzędnik z Biały” – zapewne „urzędnik kolejowy”.

²⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), parafia rzymskokatolicka w Białej, akt urodzenia nr 16/1851.

²⁶ W akcie zgonu brata, Stanisława, z 1836 roku Józef jest zapisany jako „kancelista biura obwodu bialskiego” (tamże, akt zgonu nr 21/1836).

²⁷ Tamże, akt małżeństwa nr 15/1838, akt zgonu nr 42/1842, akt urodzenia nr 90/1845.

²⁸ APL, parafia rzymskokatolicka w Międzyrzecu, *Księga zapowiedzi i małżeństw*, 1822, s. 156–157 oraz akt małżeństwa nr 9/1822; parafia rzymskokatolicka w Białej, akt urodzenia nr 63/1855 i akt zgonu nr 47/1860.

²⁹ APL, parafia rzymskokatolicka w Białej, akty urodzenia nr 90/1845, 105/1846, 1/1848, 7/1853, 63/1855 oraz akt zgonu nr 47/1860.

³⁰ Kazimiera zmarła w niemowlęctwie; tamże, akt zgonu nr 20/1856.

³¹ Tamże, akt zgonu nr 70/1871.

³² Pierwsza szkoła kolejowa powstała dopiero w 1875 roku; zob. J. Miąso, *Szkoły kolejowe*, [w:] *tenże, Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966, s. 148.

Pierwsza pewna informacja o jego zatrudnieniu pochodzi z aktu małżeństwa z Heleną i dokumentów dołączonych do tego aktu. Dyrektor Drogi Żelaznej Warszawsko-Terespolskiej wystawił z dniem 5 V 1877 roku zaświadczenie adresowane do „pana Leona Radziszewskiego, zawiadowcy stacji Miłosna”, informujące, że „przeciwko zawarciu” przez niego małżeństwa z „panną Heleną Zeithem ze strony Zarządu Drogi żadna nie zachodzi przeszkoda”³³.

Po ślubie Helena zamieszkała z mężem w Miłosnej. Tutaj 26 V 1878 roku przyszła na świat pierwsza córka Radziszewskich – Józefa Maria³⁴. Najdalej w 1881 roku Leon został przeniesiony na stanowisko naczelnika stacji do Mińska (dziś: Mazowieckiego). Nie udało się odnaleźć dokumentów potwierdzających datę jego przeniesienia, ale nazwisko Radziszewskiego widnieje w spisie członków Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie z roku 1881/82 już z adnotacją „zawiad[owca] stacji, w Mińsku”³⁵. Członkostwo Leona w tymże Towarzystwie, jego zaangażowanie w działalność Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami, którego był członkiem w połowie lat 80.³⁶, a także zapisy w dzienniku Żeromskiego, ukazujące sposób funkcjonowania domu Radziszewskich – gdzie bywali przedstawiciele lokalnej inteligencji, gdzie „trzymało się” prasę i czytało książki – świadczą o dość wysokim poziomie kulturalnym Leona.

W Mińsku 6 IX 1883 roku urodziła się druga córka Radziszewskich, Maria Tekla³⁷. Latem 1884 roku do Radziszewskich do Mińska przyjechał na wypoczynek dwudziestoletni Żeromski. Były to jego pierwsze wakacje po śmierci ojca i utracie rodzinnego domu w Ciekotach. W trakcie roku szkolnego Żeromski mieszkał na stancjach, gdzie – w zamian za udzielanie korepetycji synom właścicieli lub młodszym uczniom – miał zapewnione utrzymanie. Latem jednak te możliwości się kończyły. Dopóki żył jego ojciec, Żeromski mógł spędzać wakacje w Ciekotach; później musiał albo wyjeżdżać „na kondycję”, albo korzystać z gościnności krewnych. W te pierwsze „bezdome” wakacje macocha zabrała go do swojej siostry i szwagra. Nie zachował się czwarty tomik dzienników Żeromskiego, obejmujący okres od początku kwietnia do połowy października 1884 roku, a więc zawierający relację z pobytu w Mińsku, ale wydaje się, że to właśnie wtedy i w takich okolicznościach poznał on dwudziestodwuletnią wówczas Helenę.

W komentarzach edytorskich do dzienników czytamy, że to spotkanie „miało przemożny wpływ na późniejsze życie obojga, że zachwycili się sobą, doznali miłosnego olśnienia, które ich zaskoczyło i wobec którego byli bezradni” (PZ 28, s. 189). Odtąd korespondowali ze sobą, spotykali się przy okazji świąt, Helena przyjeżdżała bowiem do rodziny do Kielc i Radoszyc, Stefan bywał w Mińsku. Gdy w 1885 roku Antonina Żeromska wynajęła

³³ APK, Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, alegat do aktu małżeństwa nr 53/1877.

³⁴ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW) Oddział w Otwocku, parafia rzymskokatolicka w Długiej Kościelnej, akt urodzenia nr 60/1878.

³⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie z czynności w roku 1881/82*, Kraków 1882, t. 28, s. 95.

³⁶ Zob. *Skład osobowy Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami*, „Przyjaciel Zwierząt” 1885, nr 10, s. 38 oraz 1886, nr 9, s. 7.

³⁷ APS, parafia rzymskokatolicka w Mińsku Mazowieckim, akt urodzenia nr 364/1884.

w Kielcach mieszkanie, w którym założyła stancję na uczniów tutejszego gimnazjum i w którym zamieszkał również Żeromski, Helena zatrzymywała się u siostry – nieraz po kilka tygodni. To w tym mieszkaniu „rozpoczął się [...] burzliwy i niewolny od dramatycznych napięć miłosny związek z Heleną, trwający cztery lata” (PZ 28, s. 190).

Na początku 1886 roku Radziszewski został przeniesiony, również na stanowisko naczelnika stacji, do Białej (dziś: Podlaskiej). Tutaj 11 I 1887 roku Helena urodziła trzecią córkę – Zofię Honoratę. Z Białej ok. 1889 roku Radziszewskiego przeniesiono (na takie samo stanowisko) do Łukowa; w metryce chrztu Zofii, sporządzonej w parafii św. Stanisława w Siedlcach 2 VIII 1889 roku, ojciec jako miejsce urodzenia córki podał – niezgodnie z prawdą – Łuków³⁸.

Żeromski parokrotnie jeździł do Heleny (oficjalnie do Radziszewskich) do Białej na święta lub na krótki letni wypoczynek, ona przyjeżdżała do Warszawy, gdzie Stefan w 1886 roku rozpoczął studia weterynaryjne, czasem wspólnie „jeźdzali się” w Kielcach u Antoniny. Ostatnie ich miłosne spotkanie miało miejsce w Kielcach na przełomie czerwca i lipca 1888 roku. W Łukowie w 1890 roku Żeromski składał już Radziszewskim tylko oficjalne, przygodne wizyty. Z zapisów w dzienniku wynika, że to on, nie ona, definitywnie zakończył wówczas romans i urwał kontakty, także listowne³⁹.

Ponieważ na początku lat 90. Helena znika z życia, a więc i z dzienników Żeromskiego, o dalszych dziejach Radziszewskich wiadomo dużo mniej i jest to wiedza raczej formalna.

W styczniu 1890 roku Radziszewski został mianowany rewizorem I oddziału Kolei Warszawsko-Terespolskiej (od Pragi do Łukowa)⁴⁰. Przed rokiem 1897 został przeniesiony do pracy w centralnej administracji Kolei i zamieszkał z rodziną na warszawskiej Pradze (przy ul. Brzeskiej). W dniu 15 VI 1897 roku najstarsza córka Radziszewskich, dziewiętnastoletnia Józefa Maria, wyszła za mąż za trzydziestoletniego Gustawa Alfonsa Wierzbickiego, urodzonego w Tyflisie, syna Waleriana i Amalii z Malewskich, który był sędzią śledczym w Sądzie Okręgowym w Baku. W akcie małżeństwa córki Leon Radziszewski określany jest jako „agent Kolei Warszawsko-Terespolskiej”, mieszkający w domu nr 21 przy ul. Brzeskiej⁴¹. Po ślubie Józefa wyjechała z mężem na Zakaukazie; w mieście Kuba w guberni bakijskiej urodziła synów: Jana (ur. 22 X 1899) i Waleriana (ur. 10 VII 1902). Obaj zostali ochrzczeni 7 IX 1902 roku w parafii św. Floriana na warszawskiej Pradze w obecności Amalii Wierzbickiej oraz Heleny i Leona Radziszewskich

³⁸ Tamże, parafia św. Stanisława, akt urodzenia nr 196/1889. Jedną z wspomnianych wcześniej konfabulacji Oktawii dotyczyła tego, że ojcem Zofii był Żeromski; Borowy pisał: „Dowiaduję się »przy okazji« [...], że Żeromski przed ożenieniem się żył (na Podlasiu) z bliską krewną swojej macochy i miał z nią córeczkę” (W. Borowy, *Pani Oktawia Żeromska...*, s. 249). Chociaż dzienniki stanowczo wykluczają ojcostwo Żeromskiego, opowieść Oktawii do dziś funkcjonuje jako plotka.

³⁹ Zob. S. Żeromski, *Dzienników tom odnaleziony*, oprac. J. Kądziela, Gdańsk 2000, s. 30-31 (zapis z 11 VI 1890), s. 104 (zapis z 1 VIII 1890), s. 133 (zapis z 21 VIII 1890), s. 151 (zapis z 28 IX 1890).

⁴⁰ Informację podał „Kurier Warszawski” 1890, nr 23, z 23 I.

⁴¹ APW, parafia Matki Boskiej Loretańskiej, akt małżeństwa nr 240/1897.

- Helena została matką chrzestną Jana, Leon ojcem chrzestnym Waleriana. Metryki chrztu informują, że ojciec, „sędzia śledczy obwođu kubańskiego, tam zamieszkały”, nie był obecny przy sporządzaniu aktów „z powodu obowiązków służbowych”⁴². O Leonie Radziszewskim mówi się w tych aktach, że jest urzędnikiem kolejowym zamieszkałym w Warszawie na Pradze. Prawdopodobnie po tej uroczystości Józefa Wierzbicka powróciła na Zakaukazie, o dalszych losach jej rodziny nic nie wiadomo.

Pod koniec 1902, może w 1903 roku Leon został naczelnikiem stacji w Wólce Mławskiej (dziś część Mławy), dokąd przeprowadził się z żoną i dwiema młodszymi córkami. Przy Radziszewskich zamieszkała wówczas także matka Leona, która zmarła tam 28 IV 1904 roku w wieku 88 lat⁴³. „Kurier Warszawski” w nrze 124 z 5 V 1904 roku napisał, że Tekla Radziszewska umarła po „krótkiej, lecz ciężkiej chorobie” i że była wdową „po b[łyłym] oficerze b[łyłych] wojsk polskich”. Syn przeżył matkę zaledwie o kilka dni. Zmarł nagle 9 V 1904 roku. Prasa warszawska informowała, że zasnął w niedzielę wieczorem, 8 maja, na peronie, „wyprawiając pociąg osobowy odchodzący do Warszawy”, i „pomimo natychmiastowej energicznej pomocy lekarskiej zmarł wkrótce”⁴⁴. Z metryki zgonu wynika, że śmierć nastąpiła o godzinie 2 nad ranem⁴⁵.

Po śmierci męża Helena pozostała w Mławie, prawdopodobnie pracowała na stacji jako kasjerka w kasie biletowej. W Mławie 1 XII 1906 roku druga córka Radziszewskich, dwudziestotrzyletnia Maria Tekla, wyszła za mąż za Władysława Jastrzębskiego, znacznie od niej starszego urzędnika Włocławskiego Urzędu (Oddziału) Pocztowo-Telegraficznego, urodzonego 26 VIII 1862 roku w Terebińcu, syna Aleksandra i Józefy z Sadowskich, zamieszkałego we Włocławku⁴⁶. Po ślubie Jastrzębscy osiedli we Włocławku; tam 16 XI 1907 roku przyszła na świat ich córka Helena, ochrzczona 12 IX 1909 roku - jej rodzicami chrzestnymi zostali Helena Radziszewska oraz Jerzy Cholewiński, który wkrótce poślubił trzecią z sióstr Radziszewskich⁴⁷.

Ślub Zofii Honoraty i Jerzego Cholewińskiego odbył się 31 I 1910 roku w Łomży, z którą była związana rodzina Cholewińskich, mająca wieloletnie tradycje prawnicze. W akcie małżeństwa mówi się o Zofii, że mieszka przy matce w Mławie⁴⁸. Mąż Zofii, Jerzy Cholewiński, urodził się 15 IV 1876 roku w Warszawie, był synem Leona Władysława, sędziego Sądu Ziemskiego, i Antoniny z Bonarów⁴⁹. Miał wykształcenie techniczne, ukończył Warszawski Instytut Politechniczny; w 1910 roku był zatrudniony jako inżynier kolejnictwa w Dęblinie. Przez jakiś czas po ślubie Cholewińscy tam mieszkali;

⁴² Tamże, parafia św. Floriana, akty urodzenia nr 2212/1902 i 2213/1902.

⁴³ APW Oddział w Mławie, parafia rzymskokatolicka w Mławie, akt zgonu nr 110/1904.

⁴⁴ „Kurier Polski” 1904, nr 130, z 11 V; zob. też „Gazeta Handlowa” 1904, nr 129, z 10 V.

⁴⁵ APW Oddział w Mławie, parafia rzymskokatolicka w Mławie, akt zgonu nr 118/1904.

⁴⁶ Tamże, akt małżeństwa nr 83/1906. Metryka urodzenia Władysława Jastrzębskiego została spisana dopiero w 1873 roku, dlatego w akcie ślubu mylnie przypisano mu lat 33 (APL, parafia rzymskokatolicka w Hrubieszowie, akt urodzenia nr 8/1873).

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku, parafia rzymskokatolicka we Włocławku, akt urodzenia nr 918/1909.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży, parafia rzymskokatolicka w Łomży, akt małżeństwa nr 29/1910.

⁴⁹ APW, parafia św. Krzyża, akt urodzenia nr 1822/1876.

w Dęblinie 28 I 1911 roku urodziła się ich córka Helena⁵⁰. Wkrótce potem przeprowadzili się do Skarżyska-Kamiennej, dokąd służbowo przeniesiono Cholewińskiego.

Przypuszczalnie w 1910 roku, po ślubie ostatniej córki Radziszewskich, do Mławy przeprowadziła się Antonina z Zeithaimów Żeromska i owdowiałe siostry zamieszkały razem.

Z dokumentów urzędu stanu cywilnego wynika, że przed wybuchem I wojny światowej sytuacja Heleny i jej rodziny wyglądała tak: ona i Antonina mieszkały wspólnie w Mławie i utrzymywały się prawdopodobnie z pracy Heleny na kolei; jej córki ze swoimi rodzinami żyły na Zakaukaziu (Wierzbicy), we Włocławku (Jastrzębscy) oraz w Skarżysku-Kamiennej (Cholewińscy).

W 1915 roku, zapewne w związku z ewakuacją w głąb Rosji administracji carskiej (w tym pracowników kolei), Helena Radziszewska i Antonina Żeromska trafiły do Moskwy. Wydany tutaj *Kalendarz Polski. Rocznik wychodźstwa polskiego w Rosji na rok 1916* zawiera m.in. „Księgę adresową Polaków w Rosji”, w której znalazły się także: „Radwan-Radziszewska Helena z Mławy, Moskwa, III Samotiecznyj nr 13 m. 21” oraz „Żeromska Antonina z Mławy, Moskwa, Wasilewszaja nr 11 m. 24”. Z tego samego *Kalendarza* wynika, że do Rosji ewakuowane zostały również „urzędnicze” rodziny jej córek: Marii Jastrzębskiej oraz Zofii Cholewińskiej. W Moskwie Helena mieszkała z rodziną Jastrzębskich, także zameldowanych przy zaułku „III Samotiecznyj nr 13 m. 21”. Cholewińskich natomiast skierowano do Homla w guberni mohylewskiej.

Nie wiadomo, czy po wojnie Helena wróciła do kraju z Jastrzębskimi, czy z Antoniną Żeromską, która ok. 1919 roku przyjechała do Mławy i tam zmarła 14 X 1920 roku. Na podstawie cytowanego przez Adamczyka ostatniego listu macochy do Żeromskiego – najprawdopodobniej z września 1919 roku – w którym wspomina ona o opiece Heleny (PZ 27, s. 488), można domniemywać, że to właśnie z Antoniną Radziszewska powróciła do Polski i ponownie osiedliła się w Mławie. Jeśli tak rzeczywiście było, to po śmierci siostry Helena opuściła jednak Mławę i zamieszkała przy rodzinie swojej najmłodszej córki, Zofii Cholewińskiej – najpierw w Skarżysku-Kamiennej, a następnie w Poznaniu, dokąd Cholewińscy przeprowadzili się jesienią 1922 roku w związku z nowymi obowiązkami zawodowymi Jerzego. W księgach adresowych Poznania figuruje „Radziszewska Helena z d. Zeithaim, wdowa”, urodzona 19 II 1855 roku w Siedlcach; obok niewypełnionej rubryki „nazwisko rodziców” znajduje się adnotacja „mąż Leon”, a w rubryce „mieszkanie” są wpisane dwa adresy: „5.10.[19]22 Skarżysko-Kamienna, ziemia kielecka; ul. Ratajczaka nr 16 u Cholewińskich”. W tych samych księgach przy rodzinie Jerzego i Zofii Cholewińskich oraz ich córki Heleny, w rubryce „mieszkanie”, znalazły się informacje: „22.[0]4.[19]22 w Skarżysku na ul. Słowackiego 27” oraz „5.[0]9.[19]22 Fr. Ratajczaka 16”⁵¹.

⁵⁰ Informacja o dacie i miejscu urodzenia Heleny Cholewińskiej (do aktu urodzenia nie udało się dotrzeć) w księdze adresowej Poznania: Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 14327, k. 97.

⁵¹ Tamże, k. 97; tamże, sygn. 14968, k. 766.

W tym poznańskim mieszkaniu Cholewińskich, przy ul. Ratajczaka 16 m. 6, Helena Radziszewska zmarła 20 XI 1934 roku o godz. 13.15 na „paraliż serca”. Akt zgonu, sporządzony w kościele św. Marcina w Poznaniu, zawiera wiele prawdziwych i równie dużo nieprawdziwych danych. Mowa w nim o tym, że Helena Radziszewska była córką Józefa Zeitheima i Antoniny z d. Urbaniak (właśc.: Urbańskiej), że urodziła się 19 II 1860 roku (właśc.: 1855), że była wdową po urzędniku państwowym (Radziszewski był urzędnikiem kolejowym) i córką prezesa Izby Skarbowej (Zeitheim był naczelnikiem w Urzędzie Kontroli Skarbowej w Siedlcach)⁵². Jeszcze bardziej zaskakujące informacje o rodzinie i pochodzeniu Heleny przynosi nekrolog wydrukowany w „Dzienniku Poznańskim” 1934, nr 268 (z 22 XI). Czytamy w nim: „Śp. z baronów Zeitheimów Helena Radwan-Radziszewska po długich i ciężkich cierpieniach zasnęła w Panu opatrzona św. sakramentami dnia 20 XI 1934 roku nasza ukochana Matka i Babunia. Pogrzeb odbędzie się w czwartek, 22 bm. o godz. 15.15 z kostnicy cmentarza świętomarcinowskiego przy ul. Bukowskiej, o czym zawiadamiają pogrążeni w głębokim smutku J. Cholewińscy, W. Jastrzębscy”. Helena Radziszewska pochodziła z mieszczańskiej rodziny urzędniczej, nie z arystokratycznej (nie „z baronów”) – i wyszła za mąż za urzędnika; choć niektóre linie Radziszewskich używały herbu Radwan, to w dokumentach dotyczących Leona Radziszewskiego i jego rodziny nigdzie nie pojawia się informacja o zawołaniu czy herbie Radwan. Taka forma nazwiska, „Helena Radwan-Radziszewska”, widnieje już jednak w cytowanej „Księdze adresowej Polaków w Rosji”.

Helena Radziszewska została pochowana na cmentarzu św. Marcina w Poznaniu, dziś już nieistniejącym. Jej grób się nie zachował.

***

Przetrwała natomiast plotka dotycząca rzekomej obecności Heleny na pogrzebie Żeromskiego. Jej autorką jest Hanna Mortkowicz-Olczakowa:

Na pogrzebie Stefana Żeromskiego w roku 1925 zainteresowanie najbliższych, krocących w kondukcje żałobnym bezpośrednio za trumną wielkiego pisarza, wzbudzała jakaś stara kobieta, w niemodnym płaszczu i zniszczonym kapelusiku, która biegła w deszczu wśród idących ludzi z twarzą zalaną łzami, szlochając głośno. Zdawała się być współprzytomna z rozpacz, podbiegała bliżej i zostawała w tyle, odpadała w bok i znowu zawracała, chcąc być tuż za trumną. Obecni patrzyli na nią ze współczuciem.

Zdawało nam się wtedy, że ta stara zrozpaczona kobieta to musi być chyba Helena Radziszewska⁵³.

Gdyby taka scena istotnie miała miejsce i gdyby uczestnicy uroczystości pogrzebowych identyfikowali ową kobietę jako Helenę Radziszewską – gdyby

⁵² Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, parafia św. Marcina, akt zgonu nr 1629/1934.

⁵³ H. Mortkowicz-Olczakowa, *O Stefanie Żeromskim...*, s. 135.

w ogóle znali jej nazwisko – to musielibyśmy założyć, że młodzieńcze dzienniki Żeromskiego były czytane za życia pisarza przez bardzo szeroką grupę ludzi. Wydaje się to zupełnie niemożliwe. Wiadomo, iż Żeromski dawał swoje dzienniki do czytania niektórym kolegom szkolnym, że czytały je – za jego przyzwoleniem – Helena, a potem Oktawia. Wiadomo również, że pierwszy tomik diariusza – obejmujący zresztą okres życia Żeromskiego, gdy nie znał on jeszcze Heleny – zawieruszył się w latach 80. XIX wieku w Kielcach i krążył (do 1912 roku) wśród kieleckiej inteligencji, czytany bez wiedzy autora (PZ 27, s. 10–19). Niewykluczone, że za zgodą pisarza dzienniki poznała także Anna Zawadzka. Trudno jednak przypuszczać, by Żeromski dzielił się swoimi osobistymi zapiskami z Hanną Mortkowiczówną oraz „najbliższymi” w celu zaspokojenia ich plotkarskiej ciekawości. W innym miejscu swojej książki pisze ona zresztą, że dzienniki „znajdowały się w konstancińskiej bibliotece, otoczone największą dyskrecją. Nikt do nich przez ten cały czas nie zaglądał, oprócz mojej matki – Janiny Mortkowiczowej, upoważnionej do tego przez panią Annę Żeromską”⁵⁴. Przez Annę – zatem po śmierci Żeromskiego.

Cytowane wspomnienie Mortkowicz-Olczakowa pisała już po wydaniu *Dzienników*⁵⁵, gdy wiedza o młodzieńczym związku Żeromskiego i Radziszewskiej stała się powszechnie dostępna⁵⁶. Autorka wspomnienia dopisała więc sentymentalne, ale i krzywdzące dla Heleny Radziszewskiej zakończenie historii ich trudnego, burzliwego, dla obojga ważnego związku. Ta zabiedzona, histeryzująca staruszka – o ile w ogóle taka uczestniczyła w pogrzebie pisarza – zdaje się nie mieć nic wspólnego z Heleną, która po rozstaniu z Żeromskim żyła swoim życiem, wychowywała córki, pracowała, zajmowała się teściową, siostrą, wnuczkami. Na starość pozostawała pod opieką Cholewińskich, ludzi zamożnych, o wysokiej pozycji towarzyskiej (w latach 30. XX wieku Jerzy Cholewiński był naczelnym komisarzem w Ministerstwie Komunikacji i komisarzem odbiorczym Polskich Kolei Państwowych). Można chyba wykluczyć, aby pozwolili matce i teściowej wyjechać samej z Poznania do Warszawy na pogrzeb Żeromskiego, w dodatku „w niemodnym płaszczu i zniszczonym kapelusiku”. Równie nieprawdopodobne wydaje się, by Helena – jako trzydziestoletnia kobieta, sądząc z *Dzienników*, mądra, dojrzała i dyskretna – jako siedemdziesięciolatka mogła publicznie urządzić taką scenę przy trumnie pisarza. Relację Mortkowicz-Olczakowej należy raczej uznać za kolejny przykład legendy, mitu czy manipulacji związanych z biografią Żeromskiego.

⁵⁴ Tamże, s. 69.

⁵⁵ S. Żeromski, *Dzienniki*, t. 1, 1882–1886 [tekst przygotowali W. Borowy i S. Adamczewski, przypisy oprac. J. Kądziała], Warszawa 1953; S. Żeromski, *Dzienniki*, t. 2, 1886–1887, tekst przygotował S. Adamczewski, przypisy oprac. J. Kądziała, Warszawa 1954; S. Żeromski, *Dzienniki*, t. 3, 1888–1891, tekst przygotował i przypisy oprac. J. Kądziała, Warszawa 1956.

⁵⁶ Pierwsze wydanie *Dzienników* ukazało się w nakładzie 10 000 egzemplarzy i niemal natychmiast zostało rozprzedane, wzbudzając ogromne zainteresowanie czytelników, krytyków i literaturoznawców. Gdy Mortkowicz-Olczakowa drukowała swoją książkę o Żeromskim, na rynku były już dostępne dwa tomy nowego ich wydania (S. Żeromski, *Dzieła*, red. S. Pigoń, wstęp H. Markiewicz, *Dzienniki*, oprac. i przedmową opatrzył J. Kądziała, t. 1, Warszawa 1963; t. 2, Warszawa 1964).

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Księga adresowa Poznania*, sygn. 14327.
Dokumenty USC, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (parafia św. Marcina).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży (parafia rzymskokatolicka w Łomży).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Kielcach (Katedralna Parafia Rzymskokatolicka, parafia rzymskokatolicka w Daleszycach, parafia rzymskokatolicka w Chełmcach, parafia rzymskokatolicka w Bodzentynie, parafia rzymskokatolicka w Fałkowie).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Lublinie (parafia rzymskokatolicka w Białej, parafia rzymskokatolicka w Międzyrzeczu).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Radomiu (parafia rzymskokatolicka w Kozienicach).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Siedlcach (parafia św. Stanisława, parafia rzymskokatolicka w Mińsku Mazowieckim).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (parafia rzymskokatolicka we Włocławku).
Dokumenty USC, Archiwum Państwowe w Warszawie (parafia Matki Boskiej Loretańskiej, parafia św. Floriana, parafia św. Krzyża), Oddział w Otwocku (parafia rzymskokatolicka w Długiej Kościelnej), Oddział w Mławie (parafia rzymskokatolicka w Mławie).
„Dziennik Poznański” 1934, nr 268.
„Gazeta Handlowa” 1904, nr 129.
„Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” 1851, nr 128.
„Kalendarz Polski. Rocznik wychodźstwa polskiego w Rosji na rok 1916”.
„Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych” 1859, nr 39.
„Kurier Polski” 1904, nr 130.
„Kurier Warszawski” 1890, nr 23.
„Kurier Warszawski” 1904, nr 124.
„Rocznik Urzędowy Obejmujący Spis Naczelnych Władz Cesarstwa oraz Wszystkich Władz i Urzędników Królestwa Polskiego na rok 1850” (i lata 1851–1862).
„Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego” (na lata 1863–1866).
Skład osobowy Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami, „Przyjaciel Zwierząt” 1885, nr 10.
Skład osobowy Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami, „Przyjaciel Zwierząt” 1886, nr 9.
Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie z czynności w roku 1881/82, Kraków 1882, t. 28.
„Wiek” 1874, nr 73.

Opracowania

- Adamczyk A., *Ulica Starowarszawskie Przedmieście i jej sąsiedztwo*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2009, t. 1.

- Adamczyk Z.J., *Manipulacje i tajemnice. Zagadki późnej biografii Stefana Żeromskiego*, Warszawa 2017.
- Adamczyk Z.J., „Tajemnice rodzinne”. *Zagadki późnej biografii Stefana Żeromskiego*, „*Twórczość*” 2011, nr 9.
- Borowy W., *Pani Oktawia Żeromska*, [w:] W. Borowy, *O Żeromskim. Rozprawy i szkice*, Warszawa 1960.
- Gabryś-Sławińska M., *Historia i prywatność ze Stefanem i z Oktawią Żeromskimi w tle (w świetle egodokumentów Henryki Witkiewicz)*, „*Sztuka Edycji*” 2022, nr 1. <https://doi.org/10.12775/SE.2022.0002>
- Garlej B., *Stefana Żeromskiego tropy (o) namiętności*, „*Napis*” 2022, nr 28. <https://doi.org/10.18318/napis.2022.1.6>
- Jabłońska K., *Oktawia. Opowieść o Oktawii Żeromskiej*, wyd. 2, Lublin 1967.
- Kądziela J., *Młodość Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1979.
- Kowalczykowska A., *Żeromski w Niepodległej. Szkice*, Warszawa 2013.
- Kwiatkowski S.S., *Inna Oktawia*, „*Teksty Drugie*” 1993, z. 4/5/6.
- Miąso J., *Szkoły kolejowe*, [w:] J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966.
- Mironowicz-Panek M., *Oktawia Żeromska. Portret rodzinny*, Lublin 2018.
- Mortkowicz-Olczakowa H., *O Stefanie Żeromskim. Ze wspomnień i dokumentów*, Warszawa 1964.
- Paszek J., „*Beatrycze*” – „*Telimena*”. *Eros i styl w „Dziennikach” Żeromskiego*, „*Rocznik Świętokrzyski*” 1985, t. 13.
- Piołun-Noyszewski S., *Stefan Żeromski. Dom, dzieciństwo i młodość*, Warszawa 1928.
- Rodak P., *Miłość w dzienniku: między sztambuchem, listem i powieścią*, [w:] P. Rodak, *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku (Żeromski, Nałkowska, Dąbrowska, Gombrowicz, Herling-Grudziński)*, Warszawa 2011. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323510550>
- Wójcik A.J., *Organizacja władz górniczych i hutniczych Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, „*Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*” 2005, nr 1/2.
- Zimand R., *Helena i Stefan, czyli eroticon świętokrzyski*, [w:] R. Zimand, *Diarysta Stefan Ż.*, Wrocław 1990.
- Żeromska M., *Piąty tom wspomnień*, Warszawa 2000.
- Żeromska M., *Przypomnienia, pamiątki, powroty*, Warszawa 1998.
- Żeromska M., *Wspomnienia*, Warszawa 1993.
- Żeromska M., *Wspomnienia i podróże*, Warszawa 1995.
- Żeromska M., *Wspomnień ciąg dalszy*, Warszawa 1994.
- Żeromska O., *Listy do Stefana Żeromskiego*, oprac., wstępem i przypisami opatrzył Z.J. Adamczyk, Łódź 1972.
- Żeromski S., *Dzieła*, red. S. Pigoń, wstęp H. Markiewicz, *Dzienniki*, oprac. i przedmową opatrzył J. Kądziela, t. 1–7, Warszawa 1963–1970.
- Żeromski S., *Dzienników tom odnaleziony*, oprac. J. Kądziela, Gdańsk 2000.
- Żeromski S., *Pisma zebrane*, red. Z. Goliński, kontynuacja red. Z.J. Adamczyk, t. 27–28, *Dzienniki*, t. 1, 1882–1883; *Dzienniki*, t. 2, 1883–1885, oprac. Z.J. Adamczyk, B. Utkowska, Kielce–Warszawa 2021–2023.

Żeromski S., *Pisma zebrane*, red. Z. Goliński, t. 34–39, *Listy 1884–1892, Listy 1893–1896, Listy 1897–1904, Listy 1905–1912, Listy 1913–1918, Listy 1919–1925*, oprac. Z.J. Adamczyk, Warszawa 2001–2010.

Beata Utkowska – dr hab., prof. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, kierowniczką Zakładu Literatury Polskiej; literaturoznawczyni, edytorka naukowa.

Jej zainteresowania obejmują przede wszystkim literaturę polską przełomu XIX i XX wieku. Autorka książki *Poza powieścią. Małe formy epickie Reymonta* (2004) oraz opracowań edytorskich: W.S. Reymont, *Dziennik nieciągły. 1887–1924* (2009); S. Żeromski, *Walka z szatanem* (t. 1–3, *Pisma zebrane*, 2014–2016), *Turoń* (*Pisma zebrane*, 2017); B. Prus, *Lalka* (t. 1–3, *Pisma wszystkie*, 2017; wspólnie z Józefem Bachórzem); S. Żeromski, *Dzienniki* (t. 1–2, *Pisma zebrane*, 2021–2023; wspólnie ze Zdzisławem Jerzym Adamczykiem).

Obecnie pracuje nad wydaniem krytycznym *Faraona* Bolesława Prusa i kolejnym tomem *Dzienników* Stefana Żeromskiego.

E-mail: beata.utkowska@ujk.edu.pl